

YIL: 1952

SAYI: I

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından
üç ayda bir çıkarılır.

İSTANBUL 1952 — MİLLİ EĞİTİM BASİMEVİ

SANAT VE TARİH VESİKASI OLARAK İRAN BÖLGESİ KALEMDANLARI

FURUZAN SELÇUK

Tahrân Büyük Elçiliği eski müsteşarı

Lûgat mânasiyle (kalem), kalem saklıyan vasıta demektir. Geçen asırların stiloloğunu yapmış olan kalemdanların pirinç, gümüş, altın, çelik, tahta ve lâkten yapılmışları vardı. Bunların içinde ekseriya gümüşten bir hokka, bir makta, likanın üstüne mürekkep veya su koymak ve karıştırmak için bir gümüş kaşık, kâğıt kesmek için makas, kalem yontmak için kalemtraş ve müteaddit kamış kalemler bulunurdu. Türkiyede kalemdanlar pek nadiren lâkedir. Umumiyetle pirinç veya gümüşten yapılan kalemdanlara memleketimizde divit adı verilmiştir ve şekli de İran bölgesi kalemdanlarından farklıdır.

İran bölgesi kalemdanlarının büyük bir ekseriyetini hususî kâğıtlar üzerine lâke minyatür veya resimler veyahut tezyinî motifler resmedilerek yapılanlar teşkil etmektedir.

Cin, Japonya ve Kaşmirde de İran kalemdanları stilinde kalemdanlar nadiren yapılmıştır.

Şark memleketlerinin hiçbirinde kalem, üzerindeki nakışlar bakımından İrandaki kadar zarafetin son haddine varamamıştır. Fakat İran kalemdanlarının ehemmiyeti yalnız zarafetlerinde değildir. Bu kalemdanların üstündeki, büyük kalemdan ustalarının imzasını taşıyan resimlerle, bugün, yüzyıllar boyunca İranın tarihini, efsanelerini, kıyafetlerini, tasavvuf hayatını, büyük şair ve filozoflarını, şehirlerin eski vaziyetlerini velhasıl saraydan aşirete kadar yaşayış tarzını etüt etmek ve onlarda İran tezyinî sanat anlayışının en nadide motiflerini görmek kabildir.

Kalemdanların İranda uzun asırlardan beri kullanıldığı söylenmektedir. Sultan Hüseyin Baykara (1430—1505) divanında yüzlerce müstevfinin birbirinden kıymetli kalemdanlarını çıkarıp sultanın sözlerini not ettikleri o devir vakayinamelerinde yazıldığına göre beş yüz sene evvel dahi musanna kalemdanlar yapılmış olduğu anlaşılıyor. Nasreddin Şah (1831—1996) devrinde İranda son şaheserlerini vermiş olan kalemdancılık artık bugün ölü sanatlardandır.

Kendisi de gençliğinde birkaç kalem yapmış olan ve bugün müzelerde eski eserler restorasyonu ile geçinen İranın son kalemdan ustalarından Golamreza Tagavi ile 1948 senesinde Tahranda görüşürken bana kalemdancılık hakkında şu kıymetli malûmatı vermişti:

«Babam Yahya Tagavi (Nakkaşı Hümayun) Nasreddin Şahin kalemdancı başısı idi. Kalemdancılık güzel sanatların en güç şubesidir. Kalemdancı aynı zamanda ressam, nakkaş, minyatürcü, hattat, müzehhip ve lâk ustası olmalıdır. Bazan bir tek kalemdanın üstünde bütün bir sene emek vermek lâzımdır. Meselâ sizin koleksiyonunuzdaki, üzerinde muharebe tasviri olan (Mirza baba)nın kalemdanı bir senelik emek mahsulüdür. Bugün yaşı çok ilerlemiş olan ve gençliğinde sırf

kendi zevki için harikulâde kalemdanlar yapmış bulunan (Ağa Hüseyin Melek) le beraber zannedersem bugüm İranın hayatta olan son iki kalemdan ustasıyız. Ama ben sanatımı oğluma öğretmedim. Restorasyon işinden günde elli tümen kazana-biliyorum. Eğer eski ustaların eserleri ayarında birinci sınıf kalemdan yapmakla uğraşsaydım senede azamî iki veya üç kalemdan meydana getirebilirdim. Eski kalemdan ustaları, hükümdarlar veya İran büyüklerinin sipariş ettikleri veyahut bu zevata takdim edilmek üzere kendi zevklerine göre tasarladıkları kalemdan-larla uğraşarak senede azamî iki üç kalemdan yaparlardı. Fakat kalemdanı alan-lar, mukabilinde yüz altından bin altına kadar atıyye verirlerdi. İşte bu teşvik İranda harikulâde sanat kıymeti olan şaheserlerin yaratılmasına saik olmuştur. Bugün elimizde üç buçuk asırlık birkaç kalemdan var. Daha çok evvel de kalemdanının mevcut olduğunu vakayinamelerden anlıyoruz. Fakat kıymet bilmemezlik ve zamanın tahribi bunları bize kadar ulaştırmamıştır.

Bir kalemdan yapmak için kalemdan ustası ekseriya alçıdan olan kalemdan kalıbının üzerine kat kat kâğıt yapıştırmakla işe başlar. Bu kâğıdı her büyük kalemdan ustası büyük bir itina ile seçer ve kendi formülü ile yaptığı bir zamkla yapıştırır. Yapıştırılan kâğıtların kalınlığı üç ilâ üç buçuk milimetreye vardığı zaman gayet keskin bir aletle kalemdanının açılacak ucunu kalemdanlarda mutat olduğu şekilde keserek hazırlanmış olan kalemdan maketini iki parça halinde kalıp üzerinden çıkabilecek hale getirir. İşte bundan sonra asıl iş başlar. Usta, kalemdanının üstüne, yanlarına, altına, bazan hattâ içine de nakşedeceği mevzuu vasatî beş santim genişliğinde ve yirmi beş santim uzunluğunda kâğıtlar üstüne resmeder. Sonra çok ince, hususi bir iğne ucu ile resimlerin hatları üzerinden binlerce delik açar ve delinmiş modeli kenarlarından hafifçe maketin gerekli yerine yapıştırır. İçinde toz halinde bir boya bulunan tülbentten yapılmış küçük bir torbayı delinmiş modelin üzerinde hafifçe vurarak gezdirince model kalemdan maketi üzerine çıkmış olur. Bu ameliyeden sonra sanatkârın aylarını vakfetmesi gerek boyama, yağ-lama ve kurutma çilesi başlar. Maket üzerindeki modelin, bir kalemdanının büyüklü-ğü nazarı itibara alınır, pek küçük olan şekilleri pertevsizle ve bazan tek kılla boyanır. Boyama sırasında kalemdan, müteaddit defalar, terkibi her ustanın kendi sırrı olan bir lâk yağı ile kaplanarak ve ortasında kırk santim uzunluğunda bir çivi bulunan, üzerine cam bir kapak kapanmış bir nevi kavanozun içine ve çivininin üzerine geçirilerek güneşe arz edilir.

Lâklama esnasında kalemdanının üzerine bir tane toz konsa derhal kendini belli eder. Bu takdirde lâk'in kazınması ve yeniden işe başlanması lâzımdır. Bazı ustalar kalemdanlarını deniz veya gölde bir sandal içinde yapmışlar ve tozdan bu suretle korumuşlardır.

İran ustalarının üzerinde bütün hünelerini gösterdikleri kalemdanlar kadir bilmemezlik yüzünden âdeta ortadan kalkmıştır. Bugün meselâ on, on beş mutena kalemdandan mürekkep bir koleksiyon yapabilmek için İran'da hiç olmazsa bir sene oturup her kapıya başvurmak lâzımdır. Çünkü yüz kalemdan içinde değerli bir kalemdan ya vardır ya yoktur.»

Kardeş İran'la tarih birliğimiz olduğu için İran kalemdanlarının incelenmesi bizim bakımımızdan da ehemmiyetlidir. Bu kalemdanların bir kısmı İran Türk ustaları tarafından yapılmıştır. İran'daki Türk soyundan aşiretlerin hayatını bu kalemdanlarda görürsünüz. Mevlâna ve Şemsi Tebrizi'nin resimleri, telâkileri bu kalemdanların üzerindedir. Gurgan ormanlarında Türkmenlerin eski kıyafetleriyle

avlandıklarını yine bu kalemdanlarda seyredersiniz. Türk - İran muharebelerine ait o zamanki kıyafetlere son derece sadakat gösterilerek yapılmış tasvirlerde bu kalemdanlardadır.

Büyük kalemdan ustası (Ağa Mehemmet Mustafa 1850) Mevlâna ile Şemsin telâkilerini gösteren ve boyasız olduğu için (Siyah kalem) denen bir kalemdan yaptıktan sonra âdeta eserine âşık olmuş ve kalemdanın üzerine güzel bir talikle bir kıt'a ve bir beyit yazmıştır:

قطعه
طوبی لك آى ظریف قلمدان كه برد عقل
افزونتر است قدر تو از صد هزار چیز
الوان مختلف نبود كرترا چه غم
خوشتتر بود عروس زكو روی بی هنر

«Ey zarif kalemdan sana aşkolsun ki aklımı aldın. Senin değerini bence bu dünyanın yüzbinlerce şeyinin üstündedir. Üstünde çok renk olmadığına gam yeme. Eyi bir gelin, boyalı fakat hünersiz bir yüzden çok kıymetlidir.

بیت
مصطفی را وعده کرد الطاف حق
کر نما نی تو بماند این سبق

«Mustafa'ya, Hakkın lûfiyle bu işi yapmasına izin verildi, Sen yok olsan da bu eser bâki kalacaktır.»

İranda Tahtadan, gümüşten, çelik üzerine altın veya gümüş kakma ve mozaik hatemî kalemdanlar da yapılmıştır. Bunların kendi nevilerinde sanat kıymetleri olmakla beraber, asıl enteresan kalemler yukarıda bahsettiğim resimli lâke olanlardır.

Yirminci asrın başlarına doğru çarlık devrinde Bakuda ve Moskovada da lâke kalemdan yapılmıştır. Ekseriyetle üzerinde bir kadın portresi ve kenarlarında şehir ve kır manzaraları bulunan bu kalemdanlar da kıymetli hediyelerden addedilir ve Çarlar tarafından Kafkas ileri gelenlerine verilirmiş. İranda da Baku kalemdan sitilinde fakat İran motifleriyle pek mahdut kalemdan yapılmıştır.

Şah Abbas (1557 - 1628) İsfahanı tezyin için Holanda'dan ressamlar getirtmişti. Daha sonra da bazı İran nakkaşları İtalya'ya gitmişlerdi. O tarihlerden sonra Holanda ve İtalyan resminin tesiri İran kalemdan ustalarının eserlerinde kendini göstermiştir. Meselâ Abbasi Şirazının (1860) av resimlerindeki avcılarda âdeta Rembrand desenini görür gibi olursunuz.

Kalemdan ustaları eserlerini bazan imzalamışlar ve tarih te atmışlardır. Bazı kalemdanların üzerinde imza olmamakla beraber ustalar eserlerine şahsiyetlerini nakşetmiş olduklarından kimin yapısı olduğu ehline bilinir. Bazan da meçhul amatör artistler zarif kalemdanlar bırakmışlardır.

Kalemdanlardan bahsederken (Seri çesb) denen mektup zarflarını da unutmamak lâzımdır. Zamanımızın gözlük mahfazaları şeklinde olan ve aynen kalemdan tekniğiyle yapılan bu zarflar bilhassa aşk mektupları taşırmış.

Eserleri zamanın tahrinden nasılsa kurtularak elde kalmış olan ve koleksiyonumuzda mevcut bulunan büyük kalemdan ustalarının eser verdikleri tarihle

tarzlarını bir cetvelle göstermeği de ileride kalemdanlar üzerine etüt yapacaklar için faydalı buldum.

Ağa Bakar 1690	Kuş ve çiçek (Gol-u bute)
Ağa Zaman 1725	Kuş ve çiçek ve hayvan resimleri
Ali Eşref 1780	Kuş ve çiçek
Mirza Baba 1820	Muharebe
Nasrı Ali 1830	Ev içi
Ağa Necef 1840	Efsaneler ve kadın portreleri
Semirumi 1850	Mutasavvifler
Saniulmulk 1850 (Ebulhasan Gaffari)	Portre
Ebu Talip Müderris 1850	Tezhip
Ağa Necef oğlu Ahmet 1860	Efsaneler
(Ahmet ibni Necef Kuli)	
Ağa Necef oğlu Hüseyin 1860	Efsaneler
(Ağa Mehmet Hüseyin veya Amid Huseyn)	
Ağa Mehemmet İsmail 1860	Mutasavvifler
(Amid İsmail)	
Abbasi Şirazi 1860	Av
Ağa Mehemmet İbrahim 1860	Aşiret hayatı
Fethullah Şirazi 1860	Kuş ve çiçek
Yahya Tagavi 1870	Manzara
(Nakkaşı Humayun)	
Abdülvahhap Müzehhipbaşı 1870	Tezhip
Ağa Mehemmet Mustafa 1880	Mutasavvifler
(Amid Mustafa)	
Lutfuali Hamadani 1880	Mücerret motif
Sanii Humayun	Tarihi resim

The "Kalemdans,, (Penholders) of iran as a source of historical document and art

«Kalemdans», the fountain -pen of last centuries are decorative articles in the shape of long and narrow rectangle boxes, containing a reed pen, an ink reservoir (a piece of crude silk soaked in ink), a small spoon (to stir up the ink and to soak the crude silk), a knife (to straighten the point of the reed pen), and a pair of scissors (to cut paper).

Kalemdans may be made of various metals, of wood, of paper coated with lacquer. Of these, the lacquer ones, decorated with fine miniatures and motifs are the most precious, and are incomparable in their artistic value with those made up with metal or wood.

Nowhere in the East were Kalemdans made finer than those produced in Iran. This fact is more striking as far as the coloring and the decorations are concerned. Kalemdans of Iran, aside from being masterpieces of craftsmanship and decoration, are also historical documents of exceptional value. From the fine miniatures drawn by expert Kalemdan-makers one can see Iran's history, its

legends, its philosophy and philosophers, poets, cities, social life (from Imperial Palace to nomadic tribes) illustrated. They are the finest examples of the decorative art of Iran.

Historical data show that the making and use of Kalemdans go back at least seven centuries; the most distinguished of them being made during the reign of Sultan Hüseyin Baykara (1430 - 1505), and the last masterpieces being made during the reign of Nasıruddin Shah (1831 - 1896). This branch of art is now dead.

Kalemdan-making is the most painstaking branch of the fine arts. A kalemdan-maker ought to be a painter, a miniaturist, an illuminator, a calligrapher and a lacquerer all at the same time. Sometimes it may take a whole year for an artist to produce a fine Kalemdan.

The artist begins his work by pasting sheets of a special kind of paper one on top of the other, and around the model until it is thick enough (i.e. 3,5 or 4 m.m). After this pasting job is done and the model removed, the artist transposes his motifs on to the outside surface of the «box». The process of transposing requires a delicate hand. For, the original motif, drawn on a sheet of paper the size of the surface to be painted, is punctured by a fine needle in thousands of places and then applied to the desired surface, and paints in powder form are introduced through these holes, thus transposing the picture (Motif, miniature or portrait).

After this is accomplished the most painstaking phase begins, the transposed picture is carefully re-painted bit by bit with a very fine brush (usually having a single hair), and after each touch of the brush, the paint is coated with lacquer. To avoid dust settling on the fresh paint the «box» is put aside to dry in a glass tube. Every artist has his own formula for lacquer and he is not expected to reveal the secrets of his trade.

After this process of painting and lacquering bit by bit is over and it needs continuous care and work for months, the masterpiece is born.

Unfortunately due to lack of appreciation and due to destruction caused by natural factors, only a few of these Kalemdans have been preserved.

Gorgan ormanlarında Türkmenlerin eski kıyafetleriyle yaban domuzu ve pelenk avı
Abbasi Şirazi işi kalemdan (1860)

Ağa Mehemet Mustafam (Amid Mustafa) işi (siyah kalem) kalemdanın üst kapağı.. (üzerinde mutasavviflerin resimleri bulunan bu cins kalemdanlara (Mecalisi Urefa Kalemdan) derler. Bu resimde Mevlâna ile Şems-i Tebrizi'nin telâkileri görülmektedir. Amid Mustafanın şaheseridir.) 1889

Türkmenler (Ağa Mehemet İbrahim (Amid İbrahim) tarafından zamanın vezirlerinden Meccül-
mülk için yapılmıştır.) 1860

Türkmenler : yan kapak